

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De actualiteit van

Augustinus (Thagaste 354-Hippo 430)

door *Paul van Geest & Jan Prij*

Paul van Geest is hoogleraar Augustijnse studies aan de Faculteit Katholieke Theologie van de UvT en aan de Theologische Faculteit van de VU; Jan Prij is redactiesecretaris van CDV

Over oorlog en vrede

De betekenis van Augustinus van Hippo voor de visie op de mens en de maatschappij in het Westen kan niet onderschat worden. Zelfs nadat Dante het denken over het aardse welzijn min of meer ontdeed had van de kerkelijke verankering, waren het Augustinus' ideeën die tot lang na de middeleeuwen verregaande invloed uitoefenden op de ontwikkeling van stelsels van normen en de hieraan ten grondslag liggende waarden in het christendom. Augustinus kan ook beschouwd worden als 'ontdekker' van de wil. Hij stelde immers vast dat de mens zélf een keuze heeft tussen een egocentrische en schadelijke levensorde of een leven waarin hij zich in relatie tot de schepping, tot de medemens en tot God wil zien. Ook is Augustinus een van de eersten geweest die de 'internationale politiek' uitdrukkelijk wilde zien als een bijdrage aan het verwerkelijken van een maatschappelijke orde en individuele levensordening, waarin mens en maatschappij steeds ontvankelijker raken voor het transcendente, voor God. Zijn gedachten

over de 'rechtvaardige oorlog' zijn in de geschiedenis verder vaak hernomen. Op de actualiteit van zijn denken daaromtrent wordt hieronder nader ingegaan.

BIOGRAFIE

In 354 te Thagaste geboren uit een Berberse, christelijke moeder, Monnica, en een heidens-Romeinse vader, Patricius, ontwikkelde Aurelius Augustinus zich tot 386 tot een briljante retoricadocent in Carthago en Rome. Te Milaan zou hij zijn docentschap combineren met het invloedrijke ambt van staatsretor. Nadat hij en zijn concubine in 372 een zoon hadden gekregen, leerde Augustinus door Cicero's *Hortensius* inzien dat niet het vermogen anderen te manipuleren, maar de wijsbegeerte als levensvorm de weg tot geluk is. Na afstand genomen te hebben van de manicheeërs, een invloedrijke christelijke stroming, raakte hij door bisschop Ambrosius van Milaan vertrouwd met het neoplatonisme en de Schrift. De scheiding

van zijn concubine en een diepe existentiële crisis vormden de opmaat tot Augustinus' doop door Ambrosius in 387.

Na de dood van zijn zoon (387) keerde hij met vrienden terug naar Thagaste om er een gemeenschap van lekenmonniken te stichten. Tot priester (391) en tot bisschop (396) in het Noord-Afrikaanse havenstadje Hippo gekozen, betoonde hij zich een begaafd predikant, een bewogen pastor en een gezaghebbend auteur. Strijdvaardig is hij in zijn geschriften tegen geestelijke stromingen die naar zijn idee de autonomie van de mens te zeer benadrukken en daardoor bijdragen aan een hoogmoed die leidt tot zelfcentralisatie en vervreemding van anderen. Belangwekkend voor Augustinus' opvatting over oorlog en vrede is *De civitate Dei* (De stad Gods). Hierin verdedigt hij tegenover geletterde heidenen het christendom als ware godsdienst. De heidenen meenden dat de ondergang van Rome in het begin van de vijfde eeuw te wijten was aan de toenemende invloed van de christenen. De verering van 'hun' Christus had wel naar de teloorgang moeten leiden, omdat 'hun God' een terechtgestelde mislukking was. Augustinus bestrijdt deze gedachte door het benadrukken van Christus' nederigheid en dienstbaarheid als tegengif tegen de niet-aflatende menselijke hoogmoed, volgens hem de ondeugd waarmee de mens zichzelf en anderen verstikt. Ook zijn ideeën over de sociale en maatschappelijke orde geeft Augustinus in *De civitate Dei* weer. Augustinus stierf op 28 augustus 430, tijdens de belegering van Hippo door de Vandalen. Zijn lichaam werd begraven in het Italiaanse Pavia.

OORLOG EN VREDE BIJ AUGUSTINUS

Het is wrang dat Augustinus in de loop der eeuwen beschouwd werd als een 'theoloog van de oorlog'. Hij ontwikkelde immers geen

systematische doctrine over oorlog of de rechtvaardiging ervan. Zijn gedachten over vrede zijn beter geordend en in hun samenhang doordacht. In zijn geschriften bevindt zich ook nergens een heroïsch heldendicht op een goed gevoerde oorlog, zoals deze in de literatuur van de Oude Grieken te vinden zijn. Wél zijn er vele klaagzangen over de wreedheden van oorlogen in aan te treffen. Levend in een door geweld gepokte tijd beschouwde Augustinus het voeren van oorlog als een trieste noodzaak om de vrede te herstellen. Deze noodzaak was ook de enige legitimatie (*De civitate Dei* 19.7).

Reeds in zijn werk tegen de manicheeër Faustus (397) herleidt Augustinus de oorzaken van oorlog tot het innerlijk van de mens: 'Het echte kwaad in de oorlog zijn de liefde voor het geweld, wraakgerichte wreedheid, woeste (...) vijandigheid, wilde weerstand en machtswellust en zomeer...' (*Contra Faustum* 22.74). Hij laat daarbij doorschemeren dat dergelijke drijfveren nooit tot oorlog mogen leiden. Hij acht het van belang dat een individu deze drijfveren uiteindelijk in onbaatzuchtigheid en liefde doet verdampen. Hierin immers komen de naasten het meest tot hun recht.

In zijn werk over het eerste geloofsondericht, *De catechizandis rudibus* (399-400) stelt Augustinus dat de twee steden (*civitates*) die respectievelijk uit zondaars en uit heiligen bestaan, op aarde voor het oog moeilijk te scheiden zijn. Hun bewoners onderscheiden zich immers door hun wil en kunnen een goede wil veinzen (*cat. rud.* 18, 31). Ook in dit werk wordt duidelijk dat oorlog nooit ontstaat doordat twee partijen tegengestelde belangen hebben, maar dat oorlog begint in het ongeordende innerlijk van een individu. Deze gedachte zal Augustinus nooit meer verlaten. Dit blijkt bij uitstek in boek XIX van *De civitate Dei*, dat is geschreven rond 425.

In de zogenaamde vredestafel (Boek XI) bespreekt Augustinus alle dimensies van het menselijk bestaan die cruciaal zijn voor de totstandkoming van de aardse vrede. Een mens is een geheel van lichaam en ziel; in de ziel kan het vitale, niet-redelijke deel worden onderscheiden van het redelijke deel. In beide delen moet vrede heersen. De vrede van het lichaam komt tot stand door 'het geordende samengaan van zijn delen'; de vrede van het vitale, maar niet-redelijke deel van de ziel door de 'geordende rust van haar strevingen' (XI, 13).

De vrede in de redelijke ziel is evenwel vooral de vrucht van de 'geordende overeenstemming van kennen (denken) en doen' (XI, 13). De overeenstemming van denken en handelen, integriteit, bevindt zich dus op het hoogste niveau van het individu en is een vorm van vrede; een vrede ook die een lichamelijk en geestelijk evenwicht veronderstelt. Deze vrede gaat weer gepaard met de versterking van het besef op aarde in ballingschap te zijn. Augustinus zegt in dit verband namelijk ook dat de aardse vrede slechts een bescheiden voorgevoel geeft van wat de hemelse vrede voor de sterveling op aarde zo onverklaarbaar behelst (XI, 13). In de vredestafel ziet hij dus de sociale vrede voortkomen uit de individuele vrede. *De civitate Dei* leert dat de innerlijke vrede onontbeerlijk is voor de vrede in de wereld. Vrede behelst voor Augustinus op alle niveaus rust, die de juiste orde en ordening met zich meebrengt (*tranquillitas ordinis*).

Augustinus kent dus grote waarde toe aan de aandacht voor de innerlijke drijfveren ten behoeve van het waarborgen van vrede. Maar ook de staat is hier van belang. Individu en staat staan evenwel in wisselwerking: de staat zal volgens Augustinus niet perfect worden, omdat nu eenmaal geen enkel mens, dus ook de bestuurder niet, zich kan vrijwaren van egocentrische tendensen.

De staat acht Augustinus niet geworteld in de schepping. De staat is immers na de zondeval tot stand gekomen. Niettemin is hij op zich geen zondige instantie (ciu. 17.16.2). Een staat is echter pas goed als hij geleid wordt door mensen die het gemeenschappelijk belang de voorkeur geven boven het eigenbelang. Hebzucht, hoogmoed en het *libido dominandi* kunnen leiden tot een kwalijke ontkenning van de sociale band én tot corruptie in sociale instituties. Uitsluitend de geordende liefde maakt het de verantwoordelijken mogelijk zaken juist in te schatten en de goede strategieën te bepalen (ciu. 15.22). De *caritas* dient het principe te zijn achter elke zedelijke handeling en is derhalve de grondwet van de *civitas Dei*. Een staat is voor Augustinus echter ook pas een rechtsstaat als het zijn leden mogelijk is ontvankelijk te zijn voor de bevelen van God, zoals het voor het lichaam mogelijk moet zijn ontvankelijk te kunnen blijven voor de bevelen van de ziel. Een christen mag geen bedenkingen hebben tegen de onchristelijkheid van zijn staat als zijn staat in deze zin een rechtsstaat is (ciu. 19.21).

Een staat is echter niet alleen een rechtsgemeenschap, maar hij heeft ook nut (*utilitas*): een staat biedt zijn inwoners idealiter zekerheid van leven en bescherming tegen vijanden. Augustinus ziet oorlog ontstaan door het streven naar rijkdom of door een bovenmatige aandacht voor het eigenbelang; het laakbare gevolg van de ontkenning van de sociale band (ciu. 18.2; cf. *De Genesi ad litteram* 11.15.20; ciu. 14.28).

VISIE OP GEWELD, RECHTVAARDIGE OORLOG & DOORWERKING

Augustinus is in later tijd wel aangewreven dat hij geweld legitimeerde. Dit idee is te herleiden tot zijn slogan 'compelle entrare': dwing ze binnen te treden! Deze dwang gold

de donatisten, een regionaal georiënteerde en machtige kerk in Noord-Afrika waarin volgens Augustinus de eenheid van de universele kerk niet gewaarborgd was. Toen de dialoog ten behoeve van het herstel van deze eenheid niet baatte, schroomde hij niet een gedwongen terugkeer te legitimeren, gesteund door de keizer die de eenheid in zijn rijk zag afbrokkelen door de versplintering van de kerk (cf. *sermo* 112). De dwang werd echter door hem steeds als eerste stap gezien ten behoeve van het herstel van de eenheid en diende gepaard te gaan met liefde voor de eenheid, die vriendschap kenmerkt (*sermo* 357).

Zoals gezegd is Augustinus' ethiek getekend door een streven naar vreedzaamheid. Dit blijkt onder meer als hij de mogelijkheid bespreekt, die het vigerende Romeinse *ius belli* geeft, onrecht te wreken: hij stelt voor het onrecht te vergeten (ciu. 1.6). Oorlog dient ook eerder door woorden tenietgedaan te worden dan met het zwaard (*epistula* 239.1). Zijn streven naar vreedzaamheid en het verbod van de *lex divina* ('Gij zult niet doden') ten spijt, acht Augustinus het evenwel in zeer uitzonderlijke situaties geoorloofd iemand te doden. Zo mag een soldaat niet doden om zijn eigen leven te redden, maar wél ten behoeve van het voortduren van een maatschappij, die de aardse vrede handhaaft (*epistula* 47.5). Het bevoegde gezag mag ter dood veroordelen als iemand door zijn misdaad de gemeenschap in gevaar heeft gebracht (ciu. 1.21). Een oorlog is gerecht-

vaardigd, zo zegt hij slechts éénmaal met Cicero in zijn *Quaestionum in heptateuchum*, als onrecht een maatschappij zozeer ontwricht dat deze niet dan gewroken moet worden ('*ulcisci iniurias*').

Dat Augustinus zélf geen systematische leer over de rechtvaardige oorlog ontwikkelde, betekende echter niet dat zijn gedachten hierover niet beklifden. Zij werden immers hernomen in de systematische reflecties hieromtrent van bijvoorbeeld Thomas van Aquino, Francisco Suarez en Hugo Grotius. Hoewel Augustinus op vrede gericht was, hebben volgens sommigen elementen uit zijn denken juist de deur opengezet voor het gebruik van geweld. Zo werden de kruistochten en de oprichting van de Inquisitie gelegitimeerd met citaten uit zijn werk. Anderen benadrukken daarentegen de grote continuïteit tussen zijn denken en de christelijk-pacifistische traditie van het vroege christendom. Vele 'augustinse' principes hebben uiteindelijk in seculiere vorm hun weerslag gevonden in het internationaal recht. Ook hier heeft het denken van Augustinus een grote rol gespeeld. In zijn denken over de rechtvaardige oorlog waren immers al principes aanwezig als gezagvolle autoriteit, juiste bedoelingen en het sparen van non-combattanten. Wellicht dat we zo op paradoxale wijze pas via zijn invloed op het moderne internationaal recht goed herkennen hoezeer Augustinus een leraar wilde zijn van de vrede.

Literatuur

- Berrouard, M.F. (1986) *Bellum*. In: C. Mayer (red.), *Augustinuslexiko*, dl. 1, kol. Basel, pp. 638-645.
- Boerma, W. (2003) Over de orde. Een analyse van Augustinus' ordebegrip binnen Internationale Betrekkingen. *Vrede en veiligheid. Tijdschrift voor internationale vraagstukken*, 32, pp. 332-348.
- Dodaro, R. (1994) Eloquent Lies, Just Wars and the

- Politics of Persuasion: Reading Augustine's City of God in a 'Postmodern' World. *Augustinian Studies* 25, pp. 77-137.
- P. van Geest (2006) Ethik. In: V.H. Drecoll (red.) *Augustin-Handbuch (Theologen Handbüchern)*. Tübingen, pp. 520-533.
- D.A. Lenihan (1988) The Just War Theory in the Work of Saint Augustine. *Augustinian Studies*, 19, pp. 37-70.